

**РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Збірник наукових праць
**ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ, ФОРМ ТА МЕТОДІВ
НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В ЗАКЛАДАХ
ОСВІТИ**

**СЕРІЯ:
*ПСИХОЛОГІЯ***

**ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ САМОСВІДОМОСТІ
У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 30

Заснований У 1996 р.

Рівне -2004

ББК 74.20

0-59

УДК:37:371: 372: 373: 374: 376: 378: 379

Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 30. — Рівне: РДГУ, 2004. - 250 с.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології самосвідомості .

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор :

Хом'як Іван Миколайович - доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Заступник головного редактора:

Янцур Микола Сергійович – кандидат педагогічних наук, професор (відповідальний секретар) (Рівненський державний гуманітарний університет).

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Бех Іван Дмитрович - доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України (Інститут проблем виховання АПН України);

Воробйов Анатолій Миколайович кандидат педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Дем'янчук Анатолій Степанович - доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АНВШ України (Міжнародний університет „Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені Степана Дем'янчука);

Карпенчук Світлана Григорівна – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Коваль Ганна Петрівна - доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Левківський Михайло Васильович – доктор педагогічних наук, професор (Житомирський державний педагогічний університет ім. Івана Франка);

Лисенко Неля Василівна - доктор педагогічних наук, професор (Прикарпатський педагогічний університет ім.В.Стефаника);

Лісова Світлана Валеріївна - доктор педагогічних наук, професор (Міжнародний університет „Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені Степана Дем'янчука);

Малафійк Іван Васильович – кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет);

Мітюров Борис Никифорович – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет);

Павелків Роман Володимирович – кандидат психологічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Павлютенков Євген Михайлович - доктор педагогічних наук, професор (Запорізький обласний інститут удосконалення вчителів);

Пальчевський Степан Сергійович – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Пасічник Ігор Демидович - доктор психологічних наук, професор (Національний університет "Острозька Академія");

Поніманська Тамара Іллівна - кандидат педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Савчин Мирослав Васильович - доктор психологічних наук, професор (Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. Івана Франка);

Терещук Григорій Васильович - доктор педагогічних наук, професор (Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка);

Тищук Віталій Іванович - кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет).

Затверджено Вченою Радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 3 від 28.10.2004 р.).

Збірник затверджений ВАК України як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук з педагогіки (постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 9.06.1999 р. та додаток до постанови ВАК України від 11.10.2000 р. № 1 - 03/8).

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакції: 33028 м. Рівне, вул. Остафова, 31.

Рівненський державний гуманітарний університет

ISBN 966—7281—07—8.

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2004

він суворий, нетерплячий, часто допускає роздратованість, незадоволення, але рідко жартує і радіє.

Висновки

Узагальнюючи результати аналізу прояву емоційних інтонацій в мовленні педагогів на уроках необхідно відмітити, що, на нашу думку, частотність їх вживання обумовлена об'єктивними закономірностями виникнення емоцій в процесі міжособистісного спілкування. Можна виділити два типи емоцій, що проявляються в процесі взаємодії людей.

Емоції першого типу відносно небагаточисельні, достатньо стабільні і обумовлені не стільки конкретними ситуаціями спілкування, скільки статусно-рольовими положеннями кожного в процесі спілкування. Прояв в процесі спілкування емоцій другого типу обумовлено особливостями ситуації.

Ми вважаємо, що прояв в педагогічному спілкуванні емоцій групи гніву, радості, подиву, домінантності, симпатії обумовлено специфікою статусно-рольового положення учителя.

Література

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. - К.: ІЗМН, 1998.- 204 с.
2. Виготський Л.С. Вибрані психологічні дослідження. - М.: Педагогіка, 1956.
3. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. - М.: Наука, 1976.
4. Изард К.Е. Эмоции человека. - СПб, Питер, 2000.
5. Савкова З.В. О культуре современной сценической речи // русское сценическое произношение / Отв. Ред. С.М. Кузьмина. – М.: Наука, 1986. – С.142-150.

Summary

The article deals with the formation of psychological mechanisms of emotional to the moral demands.

УДК 159.922.1:316.61

О.В.Сторож

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ І РОЗВИТКАУ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено психології самосвідомості. Розглянуті основні положення, дослідження в сфері самосвідомості як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Описано розмаїття підходів у вивченні самосвідомості. Визначені основні критерії рівня сформованості самосвідомості. Розкрито питання активного розвитку самосвідомості у процесі творчого психотренінгу.

Ключові слова: самосвідомість, самопізнання, самовдосконалення, самоаналіз, „Образ-Я”, „Я-концепція”, рефлексія, творчий процес, творчий психотренінг.

Постановка проблеми

У комплексі проблем розвитку активності особистості і реалізації її творчого потенціалу суттєва роль належить проблемам самосвідомості та саморегуляції поведінки. Вивчення самосвідомості у кожен віковий період розвитку особистості має важливе практичне значення, оскільки тільки з урахуванням психологічних закономірностей щодо її природи та змісту можна на науковій основі організувати виховану і розвивальну роботу із сучасною молоддю.

Самосвідомість, як будь-яке складне психологічне утворення, є нерозривною єдністю трьох сторін – когнітивної (самопізнання), емоційної (ставлення до себе) і регулятивної. Поведінка людини завжди так чи інакше співвідноситься з її уявленнями про саму себе (Образ Я) і про те, якою вона повинна чи хотіла б бути. Вивчення властивостей самосвідомості, адекватності самооцінок, структури і функцій „образу Я” становить не лише теоретичний, але й практичний інтерес у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості і самовдосконалення її в процесі творчої діяльності.

Соціально-психологічні дослідження підтверджують недостатню сформованість у сучасній молоді процесів самосвідомості, відповідальності за свої вчинки, за своє життя, саморозвиток, самореалізацію.

Мета повідомлення – теоретичний аналіз становлення і розвитку як вітчизняної, так і зарубіжної психології самосвідомості, висвітлення ролі соціально-психологічного тренінгу у формуванні самосвідомості творчої особистості.

Сучасна філософія прийшла до висновку, що єдиний гідний для людини спосіб життя, спосіб реалізації себе як особистості - це шлях усвідомленого самовдосконалення. У фундаменті самовдосконалення особистості лежить розвиток самосвідомості. Особистість не зводиться лише до свідомості і самосвідомості, - стверджують психологи. Проте без свідомості і самосвідомості не існує особистості.

На думку Н.М. Ганджисвої, Н.Н. Нікітіної і Н.В. Кіслинської проблема розвитку самосвідомості не може бути вирішена без формування внутрішнього світу - так важливого для людини. Народившись, людина входить у світ, який її оточує і з яким вона взаємодіє. Проте існує і інший світ – наших почуттів, переживань, думок, ілюзій, мрій, який ми називаємо внутрішнім світом. Відповідно існування цих двох світів відображається і в нашій свідомості. Вона включає дві складові: одна спрямована назовні, на оточуючі

нас предмети і людей, інша – на внутрішню сутність самого себе, на споглядання себе, свого духовного світу. Таким чином, за І.М. Сеченовим, свідомість виникла одразу в двох формах – предметної свідомості і самосвідомості. Результатом діяльності предметної свідомості є знання про світ, самосвідомість – знання людини про саму себе і свої можливості [5].

Початковий процес формування „Я” людини пов'язаний з розвитком свідомості, тобто здатністю людини ідеально відображати оточуючу дійсність.

У своїх працях С.Л. Рубінштейн підкреслює, що самосвідомість є відносно пізнім продуктом розвитку свідомості. І лише з моменту виділення себе із оточуючого, усвідомлення своєї самостійності, своєї відокремленості від оточуючих людей, дитина приходиться до самосвідомості [5].

Разом з тим розвинута самосвідомість не ізолює людину від оточуючого світу, а збагачує її уяву про цей світ. Отримуючи здатність занурюватись у себе і насолоджуватись своїми переживаннями, людина відкриває для себе цілий світ нових відчуттів, почуттів, красу природи, звуки музики, відчуття власного тіла.

Якщо свідомість робить більш гнучку, цілеспрямовану і результативну діяльність людини, яка спрямована зовні, то самосвідомість, яка спрямована в середину психічної і фізичної суті людини, підвищує надійність, стійкість, стабільність самої людини. Ось чому самовдосконалення людини як саморегулюючої, самоорганізуючої і самопрограмуючої особистості можливе лише за умови – розвитку її самосвідомості.

Психологічні дослідження проблем самосвідомості мають довготривалу історію. У вітчизняній психології вони розроблялися у працях І.Д. Беха, А.В.Захарової, С.Д.Максименка, С.Л.Рубінштейна, Е.Г.Соколової, А.Г.Спіркіна, В.В.Століна, С.П.Тищенко, П.Р.Чамати, І.І. Чеснокової та інших. Питання, пов'язані зі свідомістю, самосвідомістю та несвідомістю, широко досліджувалися у зарубіжній науці, особливо у психоаналітичних, аналітичних та споріднених з ними школах. У цьому плані варто згадати праці А.Адлера, Е.Еріксона, А. Маслоу, З.Фрейда, Е.Фромма, К.Юнга.

Аналіз сучасної української психологічної літератури з проблем становлення самосвідомості особистості дозволяє говорити про значну кількість публікацій та широченний спектр питань, які порушуються у них. Особливої уваги заслуговують дослідження П.Р. Чамати. Аналізуючи структуру і зміст самосвідомості, П.Р.Чамата розкрив механізми її формування, показав особливість позиції самої дитини, яка одночасно виступає об'єктом і суб'єктом самопізнання; охарактеризував роль таких чинників, як власна активність дитини, спілкування, "перенесення" (сутність його в тому, що властивості, помічені в інших людей, дитина переносить на себе); розкрив роль різних видів діяльності у становленні самосвідомості. Дослідження П.Р.Чамати також присвячені різним утворенням у структурі самосвідомості та їхнім функціям: самооцінка, домагання, „образ Я”, самоконтроль, самовладання, саморегуляція, самовиховання, тощо. Самосвідомість П.Р.Чамата розглядав як цілісну систему, що є визначальною у структурі особистості.

Науковий доробок П.Р.Чамати спричинив низку сучасних досліджень із проблем розвитку самосвідомості дитини: його ідеї сприйняли та розвинули учні М.Й. Боришевський, О.І. Кульчицька, Л.С.Сапожникова та інші. Кожен з них, у свою чергу підготував плеяду науковців, що обґрунтували своє бачення проблеми свідомості та самосвідомості. Отже, маємо значну кількість дослідників, які по-різному розглядають проблеми самосвідомості. У той же час із англійської психології проникають та закріплюються ідеї, пов'язані з теоріями "образу Я" та "Я-концепції", що збільшує кількість шкіл психології самосвідомості [7].

З одного боку, такий стан у науці можна характеризувати як позитивний, адже буйно квітнуть думки дослідників, з'являються нові, оригінальні ідеї, аналізуються різні аспекти цього складного феномена - самосвідомості. Але, з іншого, дослідники часто "не чують" один одного. Оскільки маємо термінологічну плутанину, то одне і те ж явище називається різними словами: внаслідок методологічної неузгодженості позицій дослідників вони взаємно "не бажають" визнавати віднайдені "методологічним супротивником" нові психологічні факти.

Незважаючи на велику кількість робіт, що висвітлюють феномен самосвідомості (Л.С. Виготський, О.М.Ткаченко, В.М. Піскун, В.А. Роменець), неузгодженими залишаються погляди на її прояви, функції, етапи формування, співвідношення із свідомістю тощо.

Неузгодженість існує не лише стосовно глобальних проблем психології самосвідомості, але й щодо їх окремих моментів. Існують розбіжності у поглядах щодо зв'язку між поняттями "образ Я", "Я-концепція" і самосвідомість. Два останні досить часто використовуються як синоніми, хоча, на думку психологів перший термін можна розглядати як похідне від другого. Подібну, навіть дещо складнішу ситуацію маємо й у співвідношеннях "Я-концепції" та "образу Я". Їх також одні дослідники вважають за синонімами, тоді як інші - "образ Я" визнають когнітивним компонентом "Я-концепції", а ще одні "образ Я" вживають як цілісне уявлення людини про себе, в той час як під "Я-концепцією" розуміють лише певну його ("образу Я") модель. Наведена термінологічна плутанина породжує труднощі у доборі та застосуванні методик емпіричного дослідження [1].

Зрозуміло, що це є складним станом науки. Нагальною потребою є синтез доробок різних шкіл психології самосвідомості, узагальнення всього цінного, що напрацьоване різними дослідниками, незважаючи на термінологічні та методологічні неузгодження між ними. Щоб здійснити науковий синтез, необхідно знайти принципи класифікації величезної кількості сучасних досліджень самосвідомості.

Одну з класифікацій запропонувала Т. В. Скрипник. Вона поділила дослідників та їх роботи з

проблем самосвідомості на п'ять груп. Перша група, на думку автора, вивчила підгрунтя формування самосвідомості: Л.С.Виготський (логічне мислення), С.Л. Рубінштейн (органічну чутливість), Е.Фромм (інтелект та афективні процеси). Друга група авторів проаналізувала джерела становлення самосвідомості: Л.С.Виготський (соціальне середовище), І.І.Чеснокова (іманентну активність особистості), А.Г.Спіркін (посилення контролю над собою), Б.Г.Ананьєв (розвиток комунікальних властивостей). Третя група авторів простежила специфіку вияву самосвідомості: В.В.Столін (виділення своєї соціальної цінності, пошук сенсу буття), А.А.Мерлін (виявлення своїх можливостей та зіставлення їх із задатками та умовами розвитку), І.С.Кон (актуалізація процесу самоконтролю внаслідок не збігання внутрішнього "Я" та зовнішньої поведінки); К.Роджерс (зіткнення "Я"-концепції та досвіду особистості). Четверта група авторів висвітлила самосвідомість як вищий рівень розвитку особистості (К.К. Платонов, О.М.Ткаченко та інші). Нарешті, п'ята група авторів дослідила зв'язок самосвідомості з потребою особистісного зростання, самореалізацією, відчуттям "ідентичності еґо" (Е.Еріксон) та з прагненням до єдності, інтеграції особистості (А. Маслоу)[7].

Т.В.Скрипник будувала класифікацію, засновуючись на уяві про структуру самосвідомості. Вона описувала, хто з дослідників який структурний елемент самосвідомості вивчав. Але такий підхід не є продуктивним. Адже більшість авторів досліджували не окремий структурний елемент, а самосвідомість у цілому, або принаймні кілька її структурних компонентів.

Дослідники самосвідомості твердять, що її формування пов'язане з утворенням системи усвідомлених значень та оцінок об'єктів навколишнього світу, в результаті чого індивід усвідомлює себе суб'єктом соціальної системи. Тільки через внутрішнє розмежування – „Я” як „Я” і „Я” як представник наявної спільності - можлива цілісна рефлексія над „Я”. Отже, самосвідомість є формою рефлексії індивіда над собою, тобто являє собою таку реальність, пізнання якої дозволяє людині у більшій мірі пізнати саму себе. Рефлексія є основою пізнання особистістю себе як представника суспільства з специфічним світосприйняттям, світовідчуттям, що детермінує певну поведінку.

На прикладі української психології можна виділили три спрямування дослідження самосвідомості. У першому з них вивчаються проблеми національної самосвідомості, другому - вікової динаміки розвитку самосвідомості, моменти появи тих чи інших новоутворень самосвідомості, у третьому - "образ Я", "Я-концепція" [3].

Щодо методологічних орієнтирів, яких дотримуються сучасні дослідники у вивченні проблеми самосвідомості, то можна виділити наступні. Значна частина дослідників продовжує засновувати свої роботи на старих, „вивіренних часом” традиціях марксистської психології, викинувши, звичайно, слово "марксизм" та, здебільшого, посилаючись на О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна. Окремі дослідники дотримуються християнської ідеології. Вони використовують здобутки психологів та філософів кінця дев'ятнадцятого - початку двадцятого століття та психологів-емігрантів (В.Зінковського, М. Бердяєва, С. Маланюка, Д. Донцова, В. Янева та інших). Третя група орієнтується на ліберально - гуманістичну ідеологію. Це, здебільшого, вчені, які перебувають під впливом психологічних ідей європейських та американських дослідників (Г. Балл та інші). Вони орієнтуються на методологічні моменти у роботах А. Маслоу, К. Роджерса, В.Франкла. Близьким за змістом (до ліберально-гуманістичної методології) є особистісний підхід до вивчення самосвідомості особистості. Зокрема, І.С. Булах пише, що на сьогодні не існує ідей чи моделей, які б зорієнтували дослідження самосвідомості особистості. Саме тому необхідно розробити особистісний підхід, що зорієнтований на виявлення особистісної та мотиваційні обумовленості змін "образу Я" та самооцінки. Реалізація особистісного підходу емпіричних дослідженнях передбачає переважаючий акцент на вивченні функціонувань емоційної складової самосвідомості. Стрижнем наукових пошуків має бути вивчена емоційно-ціннісного ставлення до власного "Я".

Отже, самосвідомість в онтогенетичному аспекті можна розглядати як психічний процес, який поступово розгортається в часі і передбачає формування когнітивного (знання про свої психологічні особливості), емоційно-ціннісного (формування потреб, мотивів, інтересів) регулятивного (діяльності, поведінки) компонентів.

Експериментальні дослідження дозволили підтвердити гіпотезу, що з підвищенням рівня розвитку самосвідомості формується нова система психологічних індивідуальних властивостей особистості. В процесі поглиблення та розвитку структурних компонентів самосвідомості відбувається формування спрямованості особистості, значиме відношення до об'єктів навколишньої дійсності. Вивчаючи особливості розвитку самосвідомості в певний віковий період варто враховувати різні рівні та певну міру продуктивності рефлексивної діяльності конкретної людини, адже відмінності у здійсненні цієї діяльності досить великі і відображають особливості їхньої індивідуальної природи, про що свідчить високий показник розвитку розумової рефлексії, самоаналізу у творчо обдарованих, талановитих дітей. Можна виділити наступні критерії рівня сформованості самосвідомості:

1). Ставлення особистості до загальнолюдських цінностей, що передбачає насамперед знання про етнокультурні, етнопсихологічні особливості свого народу, самооцінку, самопізнання;

2). Рівень сформованості психологічних потреб, мотивів та інтересів, що виражається в активному опануванні, відстоюванні, розвитку власних інтересів, цінностей, почуття гідності, в баченні сенсу свого життя, рівні домагань.

3). Реальний прояв свідомості в поведінці і вчинках особистості [2].

У своїх дослідженнях Г.М. Свіденська використовує поняття „самосвідомість” як родове, що включає

як процесуальні, так і структурні характеристики. Термін „рефлексія”, „самопізнання”, „уявлення про себе” відображають когнітивну сторону самосвідомості; „ставлення до себе” та „самооцінка” – емоційну сторону. „Образ Я” і „Я-концепція” розглядається як структурні утворення самосвідомості, як „кінцевий продукт” нерозривної діяльності трьох її сторін [8].

В загальній структурі особистості самосвідомість постає як складна, інтегративна властивість її психічної діяльності, центральне її утворення. Самосвідомість певним чином фіксує результат психічного розвитку особистості на конкретному етапі, а також, виступаючи як регулятор поведінки, має властивість впливати на подальший розвиток особистості. Г.М. Свіденська вважає, що суб'єктивне начало самосвідомості розглядається у зв'язку з загальним інтелектуальним рівнем особистості, її включенням в творчу діяльність і культурним рівнем індивідуального розвитку. На думку О.Б. Старовойтенко, здатність особистості до рефлексії може розвинути лише за наявності базового інтелектуального рівня, який передбачає інтерес до самопізнання, здібність до аналізу і узагальнення, поясненню життєвих явищ і подій, захопленість самопізнанням як творчим процесом відкриття нового в собі [8].

Отже, самосвідомість – це усвідомлення людиною свого суспільного статусу і своїх життєво важливих потреб. Як вищий рівень розвитку свідомості – основа формування розумової активності і самостійності особистості в її судженнях і діях (Я – концепція). І одна із вищих форм роботи самосвідомості – спроба знайти сутність власної діяльності, що нерідко виростає в пошук суті життя [9].

Активний розвиток самосвідомості стимулює творчу діяльність особистості. І навпаки в процесі творчого акту, творіння, винахідництва розвивається самосвідомість особистості. Такі поняття як „рефлексія”, „самопізнання”, „самооцінка”, „самореалізація”, „самовдосконалення”, „самоактуалізація” тісно пов'язані з поняттям „творчість”, „творче мислення”, „творчий процес”, „творчі здібності”, „творчий продукт”, тощо. Виходячи з концепції А. Маслоу самоактуалізація творчої особистості відбувається через реалізацію її творчого потенціалу. Для досягнення успіхів в житті і реалізації творчих можливостей особистості необхідно постійно розвивати вміння самоаналізу, підтримувати адекватну самооцінку, відповідну до віку „Я-концепцію”.

Як зазначають О.М. Авраменко, Л.С.Виготський, О.О. Смірнов, М.С.Лукін, М.М. Шарданов у процесі розвитку особистість свідомо починає ставитись до вимог, які висуває перед нею життя й люди, відбувається пробудження критичного ставлення до всього оточуючого, а також до самої себе. З'являється так зване „почуття власної свободи”, що виявляється у посиленому інтересі до себе, до свого психологічного й соціального „Я”. У особистості виникає потреба реалізувати свої здібності і творчі можливості, з'являється прагнення оцінити їх. Поряд з інтересом до себе виникає інтерес до внутрішнього світу інших людей. Така особливість дає змогу розвивати різноманітні види творчої діяльності [6].

На думку Л. Шелестової, самореалізація й самовдосконалення неможливі без самосвідомості і самопізнання. Лише глибоко пізнавши себе, особистість може зрозуміти складний і суперечливий характер свого внутрішнього і зовнішнього життя, конструктивно вирішувати проблеми адекватним для її „Я” способом, краще будувати стосунки з іншими, стати справжнім творчим суб'єктом своєї життєдіяльності [10].

Для активного розвитку самосвідомості використовуються психологічні вправи з елементами гештальтпсихології, психодрами, які полегшують процес самопізнання та інтроспекції, допомагають особистості бачити себе, своє глибинне єство, відповідати власній природі, повернутися до себе, долаючи все несправжнє, поверхове, шукати шлях до себе. Методи підбираються таким чином, щоб моделювати і розвивати самосвідомість і творчий потенціал особистості. Інструментарієм такого підходу є психологічні методики, рефлексивні за типом, які забезпечують не тільки діагностику індивідуального рівня самосвідомості, наявних життєвих уявлень і цінностей, але й створюють розвиваючі ситуації, в яких можливе надбання нових знань, оцінок, переживань і ставлення до власного майбутнього. Розвиваюча взаємодія дозволяє особистості за допомогою рефлексії побачити в собі, відкрити, розвернути, перевести в конкретні вчинки і дії творчий потенціал.

Цілісна, гармонійна побудова розвиваючої взаємодії, як вважають М.Ю. Варбан, О.Б. Старовойтенко та передбачає:

- навчання особистості усвідомленій роботі з розвиваючими методами, методиками і прийомами;
- спільний творчий пошук психологом і його партнером джерел, шляхів вдосконалення професійного становлення;
- формування у особистості здатності до самодослідження, рефлексії, творчого саморозвитку [8].

Використовуючи методи стимуляції, активізації творчої діяльності, слід враховувати багатоплановість, багатовимірність творчої особистості. Зважаючи на це, застосовується цілий комплекс методів. При цьому враховується, що існуючі методи активізації творчої діяльності мають бути співвіднесені з певними сторонами творчої особистості, які вони найефективніше актуалізують і розвивають у процесі творчої діяльності.

У науці виділяють такі методи стимуляції творчості: метод евристичної загадки; метод синектики; метод комбінованих запитань; метод фокальних об'єктів; метод ліквідації безвихідних ситуацій; прийом пошуку евристичного мислення (за Е.Де Боно); метод Меттчета; методи усвідомлено-логічного типу; „техніка сили розуму” (за Дж. Скоттом); евристичні прийоми розв'язання задач (за Л.Дж.Фогелем); „мозкова атака”; колективна записна книжка Дж.Хейфіля; методи поділу на груп; методи розвитку творчого

саморуку, тощо [10].

Отже, у світлі сучасних психологічних підходів до творчості, враховуючи значущість індивідуально-особистісних характеристик творчої особистості, її різноманітних здібностей як чинників успішної життєдіяльності, важливо надавати особливого значення і її здатності до саморуку, саморозвитку, самоздійснення.

Одним із ефективніших шляхів такого самовдосконалення є засвоєння принципів психологічного тренінгу та оволодіння прийомами сучасних методик психотехніки, за допомогою яких творча особистість може вийти на новий рівень саморегуляції. Зумовлено це тим, що всі ці методики спрямовані на досягнення й підтримку високої психічної та фізичної форми за рахунок спрямованого зосередження з опорою на внутрішні можливості самопізнання й саморозвитку особистості, на перехід від репродуктивного до творчого мислення. Відбувається успішне засвоєння нових розумових навичок, змінюються стереотипи мислення і поведінки.

У процесі соціально-психологічного тренінгу учні ознайомлюються з такими ланками системи саморегуляції, як самоорганізація, самоспостереження, самоконтроль, самооцінювання. У зв'язку з цим пропонується учням певні способи організації свого „Я”, навчання і професійної діяльності, надання рекомендації щодо: 1) планування свого часу або своїх справ (за ступенем обов'язковості, важливості, регулярності, імовірності виконання); 2) фіксування їх у письмовому вигляді або запам'ятовування, самонастроювання на виконання запланованого; 3) критичного самооцінювання і діагностування своїх позитивних якостей та слабких сторін; 4) формулювання своїх цілей (життєвих, професійних, близьких, перспективних тощо).

Учні також ознайомлюють з основами психотренінгу, наголошуючи на тому, що він ґрунтується на внутрішніх творчих можливостях особистості і спрямований на досягнення й підтримання високої психічної та фізичної форми за рахунок розумового зосередження. Творчий процес, де б він не відбувався, має деякі загальні закономірності та особливості.

Творчий психотренінг повинен включати з елементів, що створюють творчий стан самопочуття особистості. Розвиток та вдосконалення механізмів сприймання – основне завдання тренінгу, позаяк саме сприймання – основний регулятор дії. Удосконалення сенсорних умінь, тобто створення розвинутих органів відчуттів, - необхідна сходинка до самовдосконалення і настроювання всієї емоційної й розумової сфери людини.

На думку Л. Шелестової, соціально-психологічний тренінг має посісти належне місце у навчальній і психологічній роботі учнів, стати обов'язковим елементом їхнього повсякденного життя. Це відкриває молодим людям нові можливості на шляху до здобуття знань, через самосвідомість, самовдосконалення вони можуть розвивати свої здібності, вивисувати свій рівень самоорганізації. Такі вміння допоможуть їм легше пристосовуватися до сучасних умов існування, досягти відчутних результатів у навчанні, стати успішними в житті [10].

Висновки

Таким чином за результатами теоретичного аналізу можна зробити такі висновки:

1. Становлення самосвідомості – складний, полідетермінований процес, що включає в свою структуру об'єктивні (соціальна ситуація, життєві відносини, вікові особливості та ін.) й суб'єктивні (самооцінка, самовідношення, самосприйняття, Я-Образ, Я – концепція) фактори.
2. Творчий процес здійснюється за умови активного розвитку самопізнання, самоаналіза, самоспостереження, самоконтроля, самооцінювання, самореалізації і самовдосконалення.
3. Розвиток самосвідомості може бути активізований використанням континууму технік самопізнання, в яких відображенні суттєві умови становлення особистості на певному віковому етапі, а також змодельовані дії самоаналізу, самозагальнення, самоконцептуалізації, Я-синтезу.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М., 1996. – С. 30-119.
2. Бех І. Д. Категорія „ставлення” в контексті розвитку образу „Я”.// Педагогіка і психологія. - 1997 - №3. – С. 9-21.
3. Бех І. Д. Образ „Я” як мета формування і розвитку особистості.// Педагогіка і психологія. – 1998 - №2 – С.30-40.
4. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. -К.: ІЗМН, 1998. - 204с.
5. Гаджиева Н.М., Никитина Н.Н., Кислинская Н.В. Основы самосовершенствования: Тренинг самосознания.- Екатеринбург: Деловая книга, 1998.-144с.
6. Кульчицька О.І. Творча обдарованість. Специфіка дитячої обдарованості //Обдарована дитина.-№1.- 2001.-С.-3-11.
7. Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження / За ред. С.Д. Максименка, М.Й. Бори шевського. – К., 1999.

8. Свіденська Г.М. Активний розвиток самосвідомості як запорука формування здібної до рефлексії особистості. Актуальні проблеми психології: Том 6. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. (Збірник наукових праць).-/ За загальною редакцією С.Д. Максименка.-К."BONA MENTE", 2002.- Вип.3.(2 частина)-302 с.
9. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю. Головин. 2-е изд., перераб. И доп.-Мн.: Харвест, 2001.-976 с.
10. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. – М.:ВЛАДОС, 1999. – 512 с.
11. Шемелюк І.Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкали ясності Я-концепції як показник особистісної зрілості // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - № 6. – С.26-27.
12. Як допомогти дитині стати творчою особистістю / Упоряд. Л.Шелестова.- К.: Ред. Загальнопед. газ.,2003.-112 с.

Резюме

Стаття посвячена психології самосознання. Рассмотрены основные положения, исследования в сфере самосознания как отечественных, так и зарубежных ученых. Описано классификацию большого количества современных исследований самосознания. Определены основные критерии уровня сформированности самосознания. Раскрыт вопрос активного развития самосознания в процессе творческого психотренинга.

Summary

This article is devoted to psychology of consciousness. Substantive provisions, researches domestic and foreign scientists in sphere of consciousness are considered. It is described classification of a plenty of modern researches of consciousness. The basic criteria of a level consciousness are determined. The question of active development of consciousness is opened during creative training.

УДК 159.923.2

Н.В. Сулова

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

На даний момент стає актуальною проблема застосування соціально-психологічного тренінгу в у практиці загальноосвітніх шкіл. Тренінг – це ефективний засіб психологічного впливу на розвиток особистості.

Підходів до реалізації тренінгу дуже багато і всі вони різняться один від одного, оскільки цілі тренінгової роботи дуже різноманітні. Можна виділити загальні цілі:

1. Дослідження психологічних проблем учасників групи і надання допомоги у їх вирішенні.
2. Покращання суб'єктивного самопочуття і зміцнення психічного здоров'я.
3. Вивчення психологічних закономірностей, механізмів і способів міжособистісної взаємодії для створення основи більш ефективного і гармонійного спілкування з людьми.
4. Розвиток самосвідомості і само дослідження учасників для корекцій чи попередження емоційних порушень на основі внутрішніх і поведінкових змін.
5. Сприйняття процесу особистісного розвитку, реалізації початкового потенціалу, досягнення опитувального рівня життєдіяльності і відчуття щастя і успіху.

На початку 80-х років соціально-психологічний тренінг набув широкого поширення у вітчизняній практиці. Перша монографія присвячена теоретичному і методичному аспектом соціальнопсихічного тренінгу опублікована А.А.Петровскою у 1982 році. Соціально-психологічний тренінг використовую для психологічного забезпечення професійної діяльності керівників, педагогів і психологів, а також людей які труднощі у спілкуванні. Досвід його використання висвітлено у працях Л.Петровської, Ю.Смельнова, Г.Ковалева, Х.Мінкіна, В.Захарова, Н.Хрущової, Т. Сценко та ін.

За визначенням Б.Ф.Ломова, тренінгові технології є ефективними "засобами психологічного розвитку моделі" [2,с.129]. Л. Петровська розглядає соціально-психологічний принцип "як засіб впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, умінь і досвіду у сфері міжособистісного спілкування", "засіб розвитку компетентності у спілкуванні", "засіб психічного впливу" [5, с.208].

Ціль нашої статті полягає у розкритті досвіду використання соціальнопсихологічного тренінгу із старшокласниками, основна ідея якого – саморозвиток особистості через самоусвідомлення. Наш експеримент ми проводили на базі загальноосвітньої школи-комплексу І-ІІІ ст. №28 м. Рівне. Трені нова група набиралася із 10-11 класів у кількості 15-25 чоловік за результатами діагностики та за власним баченням. Заняття проводилися протягом навчального року, один раз на тиждень, по 1,5 год.

Програма соціальнопсихологічного тренінгу із старшокласниками створювалася на основі уже існуючих розробок тренінгових занять та авторських доробок. Ми створили програму спеціально організованого навчання для самоудосконалення особистості через самоусвідомлення. У ході роботи ми ставали на меті таких задач:

- старшокласники повинні оволодіти соціально-психологічно ми знаннями;
- розвинути здібності пізнання себе і інших людей;

ЗМІСТ

Передмова	3
Булах І.С. Відповідальність як інтегративний компонент моральної самосвідомості підлітка	4
Воробійов А.М. Проблема самореалізації особистості як соціального явища в системі „суспільство-індивід”	9
Карпенко З.С. Аксіогенетичні етапи становлення Я-концепції	12
Ложкін Г.В., Воляннюк Н.Ю. Структурно-змістовні характеристики професійної самосвідомості тренера-викладача	14
Носков В.И. Самосознание как детерминанта поведения личности	19
Павелків Р.В. Особистісна норма як структурний компонент моральної свідомості та самосвідомості	23
Безлюдна В.І., Корчакова Н.В. Детермінація моральної поведінки дітей когнітивно-мотиваційними змінами моральної свідомості	26
Бігунова С.А. Культурологічно орієнтоване навчання як детермінанта розвитку самосвідомості особистості	30
Боровець О. Вплив колективістської та індивідуалістської спрямованості на самосвідомість підлітків	33
Бордюк В.М. Механізми самооцінки старшокласників у контексті процесу їх науково-дослідницької діяльності	36
Бреусенко-Кузнєцов О.А. Екзистенціальний аспект проблеми ціннісного виховання засуджених	38
Вронська В.М. Значення педагогічних інновацій для морального розвитку та самосвідомості учнів	42
Главінська О.Д. Детермінований вплив соціальних інститутів на формування самосвідомості молодшого школяра	43
Горбань Г.О. Структура формування професійної самосвідомості	46
Григорчук І.С. Волевиявлення як чинник морального становлення у світлі християнської духовної традиції	48
Дєдова Т.В. Часові детермінанти феномену сновидінь індивіда у циркадіанному періоді	51
Дружиніна І.А. Проблема становлення самосвідомості в процесі формування гармонійно розвинутої особистості студентів-психологів	54
Завацька Н.Є. Місце самосвідомості особистості в процесі соціально-психологічної адаптації	56
Залужна А.Є. Деструктивний вплив „масовизації” на моральну самосвідомість особистості (етнопсихологічний екскурс)	60
Іваник Г.С. Про деякі підходи до експериментального вивчення позитивного мислення старшокласників у парадигмі цілісності самосвідомості	64
Івашкевич Е.З. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості засобами літератури	68
Квашук О.В. Телебачення як чинник формування моральної свідомості школярів	72
Кіт Н.В. Виховання національної свідомості молодших школярів	75
Климчик Т.В. Формування моральних цінностей старшокласників в умовах дитячого хорового колективу	78
Клочек Л.В. Роль процесів ідентифікації і відособлення у формуванні самосвідомості у підлітковому і ранньому юнацькому віці	81
Когутяк Н.М. Самоусвідомлення автентичності в контексті духовно-морального розвитку особистості	83
Козерацька Н.М. Моральна самосвідомість та її показники у студентів-першокурсників технічного вузу	85
Комаровська В.Л. Особливості економічної самосвідомості суб'єктів соціального простору	87
Корчакова Н.В. Презентація образу Я в інтернет-комунікації як психологічна проблема	90
Косарева О.І. Вплив дитячо-батьківських взаємин на формування самосвідомості дошкільника	94

Красновський В.М. Архитектура самосознания в опыте социального пространства подростка	98
Красновський В.М. Розвиток толерантних взаємовідносин підлітків в умовах соціального відчуження	104
Крошка О.І. Проблема усвідомлення індивідуально-психологічних властивостей як умова самовизначення старшокласників.....	110
Кулагіна Л.М. Особливості діагностики готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору	113
Кулаков Р.С. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості та самосвідомості у молодшому шкільному віці	117
Литвин-Кіндратюк С.Д. Соціально-історичні контури соматичного самовизначення суб'єкта харчової активності	121
Мельник О.В. Психолого-педагогічне проектування профорієнтаційної роботи зі старшокласниками	124
Михальчук Н.О. Смыслоутворення особистості як психологічна проблема	128
Михальчук Ю.О. Аналіз психологічного змісту поняття етнічної самосвідомості у сучасній науці ...	131
Моначин І.Л. Протистояння як фактор особистісного самостворення.....	135
Новотна М.А. Психологічні особливості самосвідомості підлітка в сучасному правовому полі	137
Одолінський В.Г. Проблемне поле майбутнього у свідомості старшокласників	140
Павелків В.Р. Ситуативний фактор агресивності у самосвідомості підлітка.....	145
Павелків О.М. Психологічні особливості та умови професійного самовизначення старшокласників у процесі вивчення курсу шкільної математики.....	148
Пальчевський С.С. Акмеологічні основи технологізації самовизначення особистості у процесі її підготовки до творчої професійної діяльності.....	152
Петренко В.В. Виховання національної самосвідомості особистості в процесі вивчення української народної пісні	156
Петренко О.Б. Проблема становлення гендерної самосвідомості особистості: теоретичний аспект ...	159
Потапчук Є.М. Збереження психічного здоров'я особистості як соціально-психологічна проблема ...	164
Прохоров Б.І. Творча уява як чинник саморозвитку дитини-дошкільника	164
Рашковська І.В. Образ ідеального „Я” в структурі моральної самосвідомості підлітка	168
Рудюк О.В. Ідентифікаційні структури особистості в контексті аналізу концепту самосвідомості	170
Сардига О.В. Індивідуальний підхід до учня у процесі виставлення оцінки	172
Севастьянович Н.М. Системний підхід до вивчення особистості	175
Сіранчук Н.М. Розвиток моральної самосвідомості у дітей та підлітків	178
Смалько М.Ф. Формування Я-концепції як важливий фактор самоусвідомлення обдарованої особистості.....	182
Смольська Л.М. Подвійна природа щастя в особистісному вимірі.....	186
Софіянчук З.С. Вплив статевих відмінностей на розвиток соціального інтелекту дошкільників	189
Співак Л.М., Романова О.В. Проблема співвідношення між поняттями „Я-концепція” та „Я-образ” особистості у психології	193
Ставицька О.Г. Паралінгвістичні засоби мовлення вчителя та усвідомлення моральних вимог вихованцями	198
Сторож О.В. Аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення і розвитку самосвідомості особистості	202
Суслова Н.В. Соціально-психологічний тренінг як засіб розвитку самосвідомості.....	207
Тимощук Н.С. Формування самосвідомості старшокласників у процесі особистісно орієнтованого виховання	209
Ткач Т.В. Діалектика інтересів особистості і суспільства в системі безперервної освіти	212
Ткачук Т.Л. Особистісні новоутворення як умова лібералізації моральних цінностей підлітків.....	216
Уличний І.Л. Формування потенціалу професійного самовдосконалення старшокласників у теорії і практиці шкільної профорієнтації	219

Філоненко М.М. Екологічна самосвідомість як основа особистісного становлення.....	223
Шевчук О.А. Роль системної валеологічної настанови у формуванні гендерних стереотипів серед підлітків	225
Шугай М.М. Психологічний аналіз генези національної самосвідомості особистості	232
Юрченко В.М. Духовна природа людської свідомості та підсвідомості	235
Яцюк Н.О. Формування моральної рефлексії молодших школярів у навчально-виховному процесі	237
Відомості про авторів	245

Наукове видання

**ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ, ФОРМ ТА МЕТОДІВ НАВЧАННЯ І
ВИХОВАННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ**

СЕРІЯ:

Психологія

*ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ САМОСВІДОМОСТІ
У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ*

Збірник наукових праць

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 30

Заснований в 1996 р.

Відповідальний за підготовку збірника до видання Янцур М.С.

Технічний редактор Курченко Н.Б.

Комп'ютерна верстка Суходольський В.І., Галабурда О.П.

Здано до набору 01.11.2004 р. Підписано до друку 3.11.2004 р.

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times New Roman. Друк

різографічний. ум друк. арк. 27,96. Обл. вид. арк. 2,8,38. Замовлення №• 17/1. Тираж 120.

Адреса редакції: 33028 м. Рівне, вул. Остафова, 31

Рівненський державний: гуманітарний університет, кафедра професійної педагогіки і трудової підготовки (к. 98, тел. 22-11-18)

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Рівненського державного гуманітарного
університету 33028 м. Рівне, вул. С.Бандери, 12,
тел. 26-48-83

0-59 Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненською державного гуманітарного університету. Випуск 30. — Рівне: РДГУ, 2004. — 250 с.

ISBN 966 — 7281 — 07 — 8.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології самосвідомості.

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування.

УДК: 37: 371: 372: 373: 374: 376: 378: 379

ББК 74.20